УДК 371.387

Н.В. Герасимова

ТАТАРСТАН РАЙОННАРЫ МУЗЕЙЛАРЫНЫҢ СӘНГАТЬ ТУПЛАМАЛАРЫН БУЛДЫРУДА КОЛЛЕКЦИОНЕРЛАРНЫҢ РОЛЕ
(Чистай һәм Тәтеш туган якны өйрәнү музейлары мисалында)

В статье раскрывается прогрессивная роль частного коллекционирования в формировании художественных собраний районных музеев Татарстана, созданных в 1919–1920-х годах.

Ключевые слова: музейное строительство, собирательская деятельность, национализация, государственные закупки произведений искусства, Отдел по делам музеев и охраны памятников искусства, старины и природы, Народный комиссариат просвещения ТАССР.

This article reveals the progressive role of private collecting in the formation of art collections of regional museums of Tatarstan, created in 1919–1920's.

Keywords: museum construction, collecting activities, nationalization, government procurement of works of art, Department of affairs of the museums and protection of monuments of art, old times and nature National education commissariat of TASSR.

1917 елдан соң совет Россиясенең музей сәясәте тулысынча дәүләт карамагына күчә. Шул вакыттан музей төзелешенең бурычлары һәм хокукый күрсәтмәләре эшләнә. Шул исәптән, яңа төр музейлар булдыру максатыннан, сәнгать коллекцияләре формалаштыру эше дә бердәм үзәктән координацияләнә. Тасвирый сәнгать өлкәсендә РСФСР Мәгариф халык комиссариатының Сынлы сәнгать бүлеге, алдынгы рәссамнар һәм сәнгать белгечләре белән берлектә, бөтен ил буенча рәсем сәнгате музейлары челтәрен төзү концепциясен эшли. Әлеге музейлар борынгы рус икона язу сәнгатеннән алып авангард әсәрләргә кадәр илебездәге сынлы сәнгать (кайбер вариантларда – дөнья сәнгате) үсеше тарихын күрсәтергә тиеш булдылар, бу – элек провинция музейларына кагылмаган хәзерге заман Россия сәнгате әсәрләре коллекцияләрен формалаштыруга бер сәбәп булды. Бу процесслар 1920 елларда музей эше актив үсеп киткән Казан губернасында да (ТАССР да) бара, Казандагы эшләп килгән музейларның сәнгать коллекцияләре туплана, өяз шәһәрләрендә сәнгать бүлекләре булган яңа музейлар челтәре төзелә: Козьмодемьянск, Чистай, Тәтеш, Алабуга һәм башка шәһәрләрдә. Ул заманда музейларның сәнгать коллекцияләрен формалаштыруда мөһим чыганакларның берсен шәхси тупламалар тәшкил итә. Аларны я хуҗаларыннан сатып алалар, я национализацияләләр. Музей сәнгать коллекцияләрен булдыру процессында А.Ф. Мантель һәм Е.Д. Мясников тупламалары аеруча зур роль уйный.

Александр Фердинандович Мантель (1880–1935) – рәссам, күргәзмәләр оештыручы, сәнгать белгече, нәшир, Россиядә сәнгать истәлекләрен һәм борынгылыкны яклау һәм саклау, архитектор-рәссамнар җәмгыятьләре әгъзасы булган. Аның коллекционер буларак эшчәнлеге 1900 еллар ахыры – 1910 елларда киң җәелә һәм «Сәнгать дөньясы» («Мир искусства») берләшмәсе осталарының иҗатын җыюга багышлана. Е.П. Ключевский бәяләвенчә: «Казанның эре династияләре сәнгать тупламалары фонында А.Ф. Мантель коллекциясе заманча сәнгать процессына йөз тотуы, коллекция җыю предметына (күбесенчә кече формалы графика), әсәрләрнең гомуми сәнгать дәрәҗәсенең стилистик кыйммәте белән аерылып тора» [Ключевская, с. 126]. А.Ф. Мантель коллекциясен формалаштыру һәм аның язмышы мәсьәләләренә багышланган хезмәтләр шактый. Арада иң тулысы – О.Л. Улемнова мәкаләсе [Улемнова, 2019].

Революция чорында тупламаны саклап калып булмаячагын аңлап (1917–1918 еллар чигендә имениены талаганда коллекциянең бер өлеше юкка чыга) [Улемнова, 2013], А.Ф. Мантель 1919 елда ук Казан губерна музееның «Сәнгать дөньясы» берләшмәсе рәссамнарының әсәрләрен сатып алу тәкъдименә риза була. Бу турыда мәгълүматлар «Казан губерна музееның нәкыш һәм гамәли сәнгать бүлеге буенча 1919 елның 1 февраленнән алып 1920 елның 1 гыйнварына кадәрге чорга кыскача хисап»та сакланган [ТР ДА, Ф. Р-2021, Оп. 1, 7 с.б., б. 14]. Музей А.Ф. Мантельдән Н.К. Рерих, И.Я. Билибин, Б.М. Кустодиев, А.Ф. Гауша, П.И. Львов, А.Н. Бенуа, Д.И. Митрохин, Б.И. Анфельд һ.б.ның 4 нәкыш һәм 17 графикасын сатып алган. Бу – музейда әлеге төркем рәссамнары әсәрләре коллекциясенең формалаша башлавы турында сөйли.

О.Л. Улемнованың тикшеренүләре нәтиҗәсендә [Улемнова, 2019, с. 392–396], А.Ф. Мантель коллекциясендәге әсәрләрнең тагын ике музей фондларын тулыландыру өчен сатып алынуы ачыкланды. Әйтик, 1919 елда Мантель ТатНаркомпрос каршындагы музейлар һәм борынгы һәйкәлләрне саклау эшләре буенча губерна бүлеге агенты була һәм Тәтештә туган як музее төзү процессына актив кушыла (ТР ДА, Ф.Р-3682, Оп. 1, 2078 с. б.). Музейлар эшләре бүлеге шушы музей өчен Мантель коллекциясенең бер өлешен сатып алырга мөмкинлек таба [Вишневский, с. 79]. О.Л. Улемнова сүзләренә караганда, «1919 елда Тәтеш музееның сәнгать бүлеге составында А.Ф. Мантель коллекциясеннән», А.Ф. Гауш, Б.М. Кустодиев, Е.Е. Лансер, Г.К. Лукомский, П.И. Львов, Д.И. Митрохин, Г.И. Нарбут, А.П. Остроумова-Лебедева, Н.К. Рерих кебек рәссамнарның «23 әсәре тәкъдим ителә, шуларның бишесе – нәкыш, унҗидесе – графика һәм бер гравюра» [Улемнова, 2019, с. 395]. Губерна бүлеге хезмәткәре П.Е. Корнилов, Тәтеш музееның сәнгать коллекциясен сыйфатлап, әлеге әсәрләрнең тупланманың төзек һәм системалы өлешен тәшкил итүен билгеләп үтә, аларның «Сәнгать дөньясы» төркеме иҗатын характерлавын ассызыклый [Корнилов, с. 20].

Коллекциясен А.Ф. Мантель тупламасы әсәрләре белән тулыландырган соңгы музей – 1919 елның 7 сентябрендә ачылган Козьмодемьянск туган якны өйрәнү музее. «Козьмодемьянск туган якны өйрәнү музееның эше турындагы хисапта (1919 елның 7 сентябреннән алып 1920 елның 4 февраленә кадәр)», Тәтештә А.Ф. Мантельга музейга тапшырган әсәрләре өчен 40 мең сум акча түләнүен хәбәр итә [10, с. 17]. О.Л. Улемнова ачыклаганча, музей өчен 13 әсәр сатып алынган: Ю.С. Жуковский, С.Ф. Колесникова, А.Н. Шильдер, А.М. Кокорев һәм Г.К. Лукомский, Д.И. Митрохина, Г.И. Нарбута һәм М.Я. Чемберс-Билибина картиналары, алар хәзерге заман сәнгате коллекциясенең нигезен тәшкил итә.

Безне кызыксындырган коллекционерларның икенчесе – Ефим Дмитриевич Мясников – галимнәр игътибарыннан читтә калган шәхес. Чистай музей-тыюлыгы фондларында аның 1867 елда тууы, Чистайда 2 нче гильдия сәүдәгәр булуы, мануфактура сәүдәсе, икмәк сатып алу белән шөгыльләнүе, Чистайда берничә йорт тотуы, сәүдә эшләре буенча Мәскәүдә яшәве турында мәгълүмат сакланган [Чистай шәһәре тарихы музее (ТР ДБМУ «Чистай дәүләт тарих-архитектура һәм әдәби музей-тыюлыгы» документаль фонды)]. Күрәсең, Мясников Чистай шәһәре Иҗтимагый җыелышы әгъзасы булган. Сәүдәгәрнең бу җыелышта 1905 елның 17 октябрь Манифесты уңаеннан ясалган чыгышының текстын үз эченә алган (Казанда басылган) брошюра сакланган (4). Бу аның Чистайны ихлас яратуын һәм шәһәр үсеше өчен кулыннан килгәннең барысын да эшләргә тырышуын дәлилли. Бу Чистайда сәнгать музеен ачарга омтылуда да чагылыш таба. Е.Д. Мясников куелган максатны гамәлгә ашыруда барган юлыннан тайпылмый: Казан музей хәбәрчесе журналы 1920 елда «гражданин Мясниковның, Мәскәүдә яшәгәндә дә, ел саен Мәскәү рәссамнары күргәзмәләрендә булачак Чистай музее өчен картиналар сатып алуын хәбәр итә. Шул рәвешле ул яңа рус рәссамнары картиналарының кыйммәтле тупламасын булдыра» [Хроника, б. 75). Архив документларыннан күренгәнчә, коллекциянең бер өлеше революциягә кадәр үк сәүдәгәрнең Чистайдагы йортына күчерелгән, революциядән соң музейлар эшләре буенча Казан бүлегеннән охранный грамота да бирелгән. Ихтимал, ул тупланманың бу өлешен картина галереясына әйләндерү шарты белән тапшырылган (ТР ДА ф. Р-3682, оп. 1, 491 с.б., б. 128 об.]. Бу җыелышның язмышы үкенечле булып чыга. Инде 1923 елда ук Казан музейлар эшләре бүлеге, коллекциянең Чистайдагы төрле учреждениеләренә тапшырылуы турындагы имеш-мимешләрне таратуны таләп итә, яки аны нинди учреждениеләргә бүлеп бирүләре хакында хәбәр итүләрен сорый. Без бу сорауга җавап таба алмадык. Коллекциянең шактый өлеше югалган, икенче өлеше Чистай туган якны өйрәнү музеена тапшырылган. Моны музей турындагы Доклад язмасы да раслый: «Чистай сәүдәгәрләренең элек конфискацияләнгән картиналары (башлыча сәүдәгәр Мясников коллекциясеннән) җирле хакимият тарафыннан музейга тапшырылды» (Чистай музей-

тыюлыгының документаль фонды). Әмма 1929 елда Казан музей бүлеге Д. Бурлюкның «Пейзаж с домом» картинасын Чистай музеендагы Мясников тупламасыннан Татар республикасының Үзәк музеена тапшыруны таләп итә. Алар моны Үзәкнең Мясников коллекциясен тулаем Татар республикасының Үзәк музеенда урнаштырырга карар итүе белән аңлаталар [ТР ДА ф. Р-3682, оп.1, 1539 с.б., б. 123].

Коллекциянең шактый өлеше сәүдәгәрнең Мәскәүдәге йортында саклаган һәм дәүләт тарафыннан национализацияләнгән яки сатып алынган булса кирәк, әмма элеккеге хуҗаның теләген искә алып, 70 картина, Дәүләт музей фонды аша, Татар республикасының Үзәк музеена һәм Чистай шәһәренең туган якны өйрәнү музеена тапшырылган (ТР ДА ф. Р-3682, оп. 1, 14 с.б., б. 1–2]. Өстәвенә тапшыру актында нинди картиналарның кайсы музейга билгеләнүе дә күрсәтелә. Әлеге факт Бөтенроссия музейлар эшләре буенча коллегия хезмәткәрләренең абруен күтәрә: алар хәтта сәнгать коллекцияләрен национализацияләү сәясәте үткәрелгәндә дә дә, тупланмаларның язмышына мөнәсәбәттә, элеккеге хуҗаларның теләкләрен исәпкә алып эш иткәннәр.

1920 елда Дәүләт музейлар фонды, әлеге исемлектән чыгып, Чистай шәһәренең туган якны өйрәнү музеена хәзерге заман сәнгатенә караган 60 картина тапшырган. Алар арасында И.И. Машковның «Чәчәкләр вазада» («Цветы в вазе»), «Натюрморт. Чәчәкләр» («Натюрморт. Цветы») һәм «Диңгез яры» («Берег моря»); П.П. Кончаловскийның «Бака гөлләре» («Бегонии»); В.В. Рождественскийның «Трактир савыт-сабасы» («Трактирная посуда»), «Пейзаж»; Р.Р. Фалькның «Кызылдан киенгән кыз» («Девушка в красном»); Н.В. Мещеринның «Кышкы айлы төн» («Зимняя лунная ночь») һәм «Аланлык» («Поляна»); В.А. Гальвичның «Алла Анасы серафималар белән» («Богоматерь с серафимами») кебек эшләре аерылып тора [13, д. 14, л. 1–2]. Әмма, күрәсең, Чистай музеенда коллекцияләрнең куркынычсызлыгын тәэмин итү мөмкинлеге булмаганга күрә, әлеге әсәрләрне ТРҮМга тапшыру турында карар кабул ителә, анда алар хәзерге заман сәнгатенең туып кына килүче коллекциясен тулыландырырга ярдәм итә, аны «Зәңгәр роза» («Голубая роза»), «Бубен валеты» («Бубновый валет»), «Ишәк койрыгы» («Ослиный хвост») кебек сәнгать берләшмәләре әсәрләре белән баета.

Шулай итеп, хәзерге заман ватаныбыз сәнгатенең төп үсеш юнәлешләрен чагылдырган әлеге коллекцияләр ТАССРның түбәндәге музейларына башлангыч бирә: Казанда ТРҮМ, Тәтеш, Чистай һәм Козьмодемьянск (1920 елдан Мари АССР составында) туган якны өйрәнү музейлары. Кызганычка каршы, 1920–1930 еллардагы музей коллекцияләрен төрлечә үзгәртеп корулар нәтиҗәсендә күп кенә әсәрләр юкка чыга. Сакланганнары башта – Татарстан АССР Үзәк музеена, ә Татарстан Республикасы Сынлы сәнгать музее ачылганнан соң, аның фондларына тапшырыла һәм музей тупламаларының иң кыйммәтле һәм кирәкле өлешләренең берсен тәшкил итә.

Әдәбият

Вишневский Б. По музеям казанского края // Казанский музейный вестник. 1920. № 7–8. С. 67–82.

Ключевская Е.П. А.Ф. Мантель и его коллекция (забытые страницы истории художественной жизни Казани начала XX века) // Музей в системе ценностей евразийской культуры. Материалы Всероссийской научной конференции 25–28 сентября 2000 г. Казань: Школа, 2000. С. 123–126.

Корнилов П.Е. Художественное собрание Тетюшского музея (Краткий обзор) // Записки Тетюшского музея. 1927. № 1. С. 19–20.

Мясников Е.Д. Речь, произнесенная в общественном собрании 21 ноября 1905 г.» Г. Чистополь. По поводу Манифеста 17 октября 1905 года. Казань: Типо-лит. В.М. Ключникова, 1905. 24 с.

Улемнова О.Л Художественная коллекция А.Ф. Мантеля в музеях Поволжья: опыт реконструкции // Обсерватория культуры. 2019. № 16 (4). С. 386-405. https://doi.org/10.25281/2072-3156-2019-16-4-386-405

Улемнова О.Л. Александр Мантель – «бескорыстный пропагандист чистого искусства» // «Мир искусства». Живопись. Рисунок, Гравюра. Скульптура. Издания. К 115-летию объединения. Каталог выставки. Казань: Заман, 2013. С. 30–49.

7. Хроника // Казанский музейный вестник. 1920. № 3–4. С. 75.

Герасимова Наталья Владимировна,

ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирый һәм декоратив гамәли сәнгать бүлеге фәнни хезмәткәре